
*О.М. Машикін
(м. Київ)*

СТАВЛЕННЯ УРЯДОВИХ КІЛ АВСТРО – УГОРЩИНИ ДО МОСКВОФІЛІВ ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ І ЗАКАРПАТТЯ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Визначаючи сутність міжнародного протистояння 1914–1918 рр. як новий етап боротьби за переділ раніше вже поділеного світу, академічна наука перш за все має на увазі ту зміну кордонів та геополітичної ситуації, що дійсно мала місце, наприклад, в Європі. При цьому, однак, у сутінках дослідницької уваги, на жаль, залишаються ті конкретні методи реалізації вищезазначених намагань, котрі вживалися державами-учасниками конфлікту на зовсім чужих для них за мовою і релігією територіях. Особливо ж дане твердження стосується тогочасних Берліна й Відня, чий політичний бомонд, традиційно володіючи значними, етнічно інакшими по відношенню до німецької нації анклавними на Сході континенту так і не навчився вважати їх своїми з точки зору внутрішнього рівноправ'я.

Як відомо, 18 липня 1914 р. імператор Вільгельм II Гогенцоллерн оголосив свою країну “на воєнному стані”, а ще через добу – відкритий “хрестовий похід” проти “великого східного сусіда”¹. 21 липня німецький крейсер піддав шаленому обстрілу з моря російський порт Лібаву, прекрасно знаючи про те, що беззахисне місто не зможе вчинити ефективного опору². Наприкінці другого місяця літа того ж таки року почалися переслідування підданих царя Миколи II вже й на берегах Рейну, причому німці тоді наважилися навіть “с большой наглостью задержатъ и обыскать поезд самой императрицы Марии Феодоровны”³. Захопивши 3 серпня місто Каліш у Привіслінському краї, “доблесні солдати кайзера” лише за перший тиждень перебування тут безвинно скарали на смерть 22 чол.⁴. Крім того, в Пабіаницях ними було зруйновано православний монастир та костел, у Ченстохові – пограбовано чудодійну ікону Діви Марії. А якщо взяти до уваги мародерство австрійців у захопленому впродовж 17-20 серпня 1914 р. Кам'янці-Подільському, то стане зрозумілим, що той маховик репресій, в наслідок якого, наприклад, навіть опозиційно налаштований до влади доктор Бартошевич втратив життя лише за усний докір архієпископу познанському “в зраді слов'янської ідеї”⁵, продовжував розкручуватися по висхідній, найбільш болісно, звісна річ, вдаряючи по так званих “національних окраїнах німецькомовного світу”, у чії контури потрапили й згадувані в назві даної статті західні регіони нинішньої України. Вірніше, по тим із мешканців їх, котрі, попри несприятливі зовнішні обставини, продовжували сповідувати думки про Велику Русь, котра розляглася на просторах від Карпат і до Камчатки.

На початку ХХ ст. ніхто з офіційних осіб вже, певне, й не пам'ятав, що покатоличена Західна Галичина, адміністративним центром якої у складі Австро-Угорщини умовно вважався Краків, здавна була православною

територією, міцно з'єднаною спільною вірою, мовою та культурою з тією ж “матір'ю міст руських”. І тільки простий народ, лагідно кличучи ту малу Батьківщину свою Лемківщиною, на інстинктивному рівні ще подекуди відчував цей тихий позов далекої минувшини, потерпаючи за власні переконання від тамтешніх можновладців.

Зокрема навіть за вельми неповними свідченнями вцілілих джерел, у Короснянському повіті краю в період з вересня 1914 до червня 1915 рр. репресій зазнали мешканці щонайменше 5 сіл. Так, у Бонарівці утисків зазнав “псаломщик и писарь Петр Завойский – душа местного схода, стараниями и трудами которого оставленное здешним помещиком имение было разделено исключительно между русским населением”⁶. У селищі Варівка під удар поліції потрапили Г.М. та Г.С. Шуфлати (останній, залишивши вдома хвору дружину й чотирьох дітей, у концентраційному таборі від переживань за їх подальшу долю втратив розум і загинув під колесами потягу), а також П. Мотовиляк, провина яких пролягала в тому, що всі троє “до кінця сповідували Богородицю й молилися по “Отче наш”⁷. Красна тоді ж втратила свого старосту О. Яблонського, писаря С. Вархолика, псаломщика П. Возняка та крамаря П. Газдака, причому ці люди, заарештовані без жодних пояснень, “на станции Доброй вблизи Вадовиц едва не сделались жертвой самосуда озверевшей черни, подстрекаемой каким-то фельдфебелем”⁸. В Чорноріках, за спогадами москвофіла Івана Міхновського, за ґрати потрапили “крестьяне Михаил Возняк, Дмитрий, Степан, Григорий Сенчаки и сын последнего Фаддей”, а у Ріпнику зухвалість австрійських жандармів дійшла до того, що вони зірвали вивіску з будівлі заснованої ще 1844 р. російської школи, тиждень даремно перлюстрували кореспонденцію священника отця Петра (Мерени), за читання львівської газети “Прикарпатская Русь” затримали його сина Федора, в підозрі у приналежності до міфічного “русско-сербского Красного креста 1912 года” закували в кайдани селянина П. Галька⁹.

Не менш “пристойно” виглядала сумнозвісна свобода по відношенню до різних націй і народностей Цісарської держави й у Стрижевському повіті. “Везде, где проявлялась здесь у нас русская мысль, – відзначав, наприклад, один з учасників тих бурхливих подій, – куда доходили печатные русские издания, дозволенные цензурою и даже напечатанные не на литературном языке, а на местном галицко-русском говоре с сохранением единственно исторического этимологического правописания – везде с наступлением военного времени проникли щупальца австрийского правительства в лице галицкого жандарма и извлекали из народных масс подозреваемых в неблагонадежном для Вены образе мышления. Ключок случайно попавшего в дом жертвы русского письма, заем на покупку сельскохозяйственного инвентаря, полученный крестьянином в одном из кредитных русских товариществ того же Львова, молитвенная книжка, напечатанная кириллицей – все это служило удобным предлогом к бесчисленным арестам и массовому истреблению русского имени, конкретными носителями коего в нашем случае выступали батюшка Михаил (Артемович) с сельским старостой Н. Левчаком из Близнянки, священники Михаил (Семко) из Опаровки, Михаил (Твердохлеб) и Николай (Мельничин) из Городка и трое российско – подданных из

Царства Польского. На вокзале в Стрижеве все они были попарно скованы и таким образом отправлены в Санч, где по обыкновению собравшиеся местные жители всячески издевались над несчастными, требуя от конвоя немедленной их казни”¹⁰.

А ось що відбувалося приблизно тоді ж у межах Сяноцької округи. “Во время арестов русских людей в уезде доверенными комиссарами на судебном дистрикте Рыманов состояли двое священников украинофилов – П. Левицкий и В. Мигаль. Из них по делу преследования своих противников особенно подвизался Мигаль в приходе села Далиева, где в то время была русская читальня, дружина и кредитное товарищество “Возрождение”. Означенный Мигаль вместе с жандармами из Яслиск преследовал и предавал немилых ему лиц из местного русского населения. Когда же некоторое время спустя российские войска заняли уезд, украинофил Мигаль ползал в ногах у жителя села Суравицы господина Жубрия, умоляя его о заступничестве перед сменившейся властью. Этот эпизод довольно характерен для лучшего понимания психологии тех трусливых и до мозга костей испорченных людей, которые, не взирая на свой сан и возраст, пренебрегая всякой моралью, не убоились запачкать своих рук братской кровью ни в чем не повинных людей – в угоду австрийскому произволу и личным сепаратистским стремлениям”¹¹, розгромивши, окрім всього іншого, ще і редакцію “ворожого” часопису “Голос народа”¹².

За подібним сценарієм розгорталися події й на Східній Галичині, що адміністративно завжди тяжіла до заснованого раніше 1256 р. князем Данилом Романовичем й названого ним на честь власного сина міста Львова¹³. “Русского народа здесь, – постійно підкреслював на засіданнях сейму 1909 р. австро-угорський намісник королівства Лодомерія професор Бобржинський, маючи, певне, на увазі те, що замість назви “Львів” треба вимовляти чи то “Леопольдштадт”, а може – чисто “українське” “Лемберг”, – нет, никогда не было и не будет»¹⁴. Певне, не без участі цього ж таки “діяча” приблизно тоді ж москвофільська “Русская народная партия” розкололася на так званих “старокурсників”, які, зрікшись ідеалів власної молодості, заявили про свою лояльність до династії Габсбургів та українському націоналізмові, й прибічників “нового напрямку” на чолі з юристом, випускником Інсбрукського (Австрія) університету Д. Марковим і В. Дудикевичем. Саме останні, маючи перевагу в пожежно-гімнастичних “Русских дружинах”, серед керівного складу сільських читалень просвітницького Товариства імені М. Качковського, в 106 кооперативах «Русского ревизионного союза», у видавничому центрі “Галицко-русская матица”, Ставропігійальному інституті та львівському Народному домі, “продовжували вперту боротьбу, спираючись на традиції російського великодержавного шовінізму”¹⁵, з усіма набутими через це досягненнями (так, 1913р. на останніх перед Великою війною виборах у галицький сейм і загальноімперський рейхсрат вони, підтримавши гасло «о необходимости перехода края в русское православие» й долаючи численні перепони з боку опонентів, отримали відповідно 1 та 2 депутатських мандати)¹⁶, утисками і проблемами.

Достеменно відомо, що 18-19 серпня 1914 р. російське командування силами свого Південно-Західного фронту планувало розпочати грандіозний наступ, маючи на меті не лише “воспрепятствовать отходу

значительных сил противника на юг, за Днестр, но и на запад, к Кракову»¹⁷. Й, звісна річ, австрійський Генеральний штаб, намагаючись протистояти цьому, мав право на оборонні контрзаходи з однією, проте, умовою – аби командири (до наймолодшого офіцера включно) ні 2-ї та 3-ї їх армій, котрі стримували супротивника в напрямку Львів-Галич, ані начальник відповідної групи військ Кевес не діяли безвідповідально й жорстоко перш за все супроти власних співвітчизників. На підтвердження ж цього вельми сумного висновку дозволимо собі навести декілька хрестоматійних прикладів.

Вже 8 серпня Галицьке намісництво, а ще через тиждень – і Начальна команда Львова опублікували розпорядження про “превентивні (себто запобіжні та бездоказові – *О.М.*) арешти політично-підозрілих москвофілів і направлення їх у місцеву в’язницю”¹⁸. “За вказівку жандармам, – писав дещо пізніше в газеті «Русское Слово» москвофіл Віталій Аусландер, – на російського патріота військова австрійська комендатура сплачувала донощиків від 50 до 500 крон”¹⁹. «Издатели и авторы, – ледь чутно долітає до нас, нинішніх та дуже вже національно орієнтованих, голос іншого джерела, – осмелившись тогдa печатать в Австро-Венгрии материалы о России, подвергаются суровым карам вплоть до составляющей венское изобретение «тяжелой тюрьмы с хлебом и водой» и так называемого «темного карцера» – учреждений, по сравнению с которыми «ужасы русских казематов» покажутся если не земным раем, то во всяком случае весьма сносной карой»²⁰. Однак чи не найбільшою запопадливістю в даному плані відзначався, певне, все ж таки комендант Перемишльської фортеці, чех за національністю, генерал-фельдмаршал Герман Кусманек (1860–1934).

“Якщо у ввіреному мені волею його величності місті, – репетував у жовтні 1914 р. той, хто трохи згодом сам необґрунтовано здав цей потужний стратегічний пункт ворогові й був відданий за це під суд військового трибуналу, – залишиться хоча б один русин, то я не несу відповідальності за наявні укріплення”²¹. Спровоковані подібного роду безглуздою заявою підлегли нашого “героя”, але рангом трохи нижче, вдалися до шалених репресій проти городян, жертвою яких, наприклад, 15 вересня 1914 р. тільки за півгодини “під шаблюками нацькованих польсько-єврейською юрбою мадярських гонведів впало 40 (за іншою версією – 49. – *О.М.*) представників російського селянства та інтелігенції”²². Що, зазначимо від себе, не завадило трохи пізніше урядові оновленої вже Угорщини поставити цим катом “у Будапешті, на площі Бема, обеліск з бронзи у вигляді лева з написом: “Перемишль, 1914–1915. На честь славної пам’яті наших братів, героїчно полеглих у Перемишльській фортеці – колеги, громадськість міста звели 1932 року. Боролися як леви у воротах Батьківщини. Нехай їх подвиг буде вічним”²³. Поруч із таким блюзнірством навіть товариш Сталін, яким і досі лякають дітей у демократичній Європі, м’яко кажучи, відпочиває!

Не краще становище складалося також навколо вищезазначеного міста. “Наші війська, – занотував один з цісарських вояків, якому, здається, вдалося щасливо уникнути жорстокого (могли, наприклад, без вироку підвішеним тримати на дибі протягом щонайменше доби. – *О.М.*) покарання “за дезінформацію суспільної думки”, – під тиском

росіян відступають. Нашвидкуруч змінюються укріплення. Викорчовують ліси й спалюють села. Тяжке враження справили на нас розташовані неподалік від міста палаючі села Поповичі, Хідновичі, Циків, Дроздовичі. Ціла околиця затягнута вогнем і димом. Періодично лунають вибухи: то в повітря летять муровані будинки й російські церкви, яких в околицях Перемишля є багато (кажуть, збудовані на російські гроші). Їх мають за орієнтири артилеристи, й тому їх всі треба знищити”²⁴. Кому із землеробів “поталанило”, той, наразившись на побажання австрійських офіцерів типу: “Забирайтесь, куди завгодно, аби подалі від фортеці”, ішов на прилеглі хутори – бідувати та, “дочекавшись, нарешті, неприятеля, звертатися до нього по допомогу, оскільки росіяни охоче давали із власних військових магазинів харчі”²⁵. Більш нещасні (зокрема, у Більвіні й Литовнях) втрачали одягу, власні речі, солому, сіно, дошки, збіжжя, худобу, агрономічні знаряддя і машини²⁶.

18 жовтня 1914 р. в селі Синьоводське Стрийського повіту 11 жителів «просто так, ни за что, ни про что, были повешены проходившими мимо венграми»²⁷. Приблизно тоді ж випадки подібного роду вандалізму мали місце у Судовій-Вешні, Скорику, Калагарівці на Тернопільщині, Опришивцях, Бучині, Пеньках, Лагодівці під Бродами тощо. “При відвідинах Тлумачського пов. Станіславівської губ., – доповідали начальству співробітники жандармського управління тимчасового генерал-губернатора Галичини Кононенко та Боголюбов, – ми бачили, як австрійці з важких гармат вщент зруйнували села Грушко-Гринівці й Колінці”²⁸. А унтер-офіцер російських спецслужб Фурман склав навіть звіт про це на кількох аркушах, у якому, між іншим, читаємо: “В містечку Лісець за русофільство заарештовано вїта, 62-річного поляка Яна Мажевського. У селі Старо-Лісець страчено русина Івана Завидна за те, що він разом із власною клунею спалив двадцять п’ять ворожих гусарів разом з їх кіньми. А сусіднє з ним село Русивня втратило свого голову, котрого повісили за сприяння нашим збройним силам. Однак перед тим, як знищити цього чоловіка, з усіх боків було підпалено його маєтність, щоб він на власні очі бачив, як вогонь паплюжить надбане важкою працею добро. Та вже навіть вбивши, продовжували знущатися над мертвим тілом, розпаливши під ним ватру й забивши в рота трупові люльку”²⁹. Ах не даремно, певне, попереджали вже тоді майбутні “білі золотопогонники” своїх підлеглих: «Не попадайтесь, братцы, в плен к австрийцам, ибо они – сущие звери: могут и глаза выколотъ, и уши обрезать!»³⁰. Сучасна ж українофільська історіографія похмуро констатувала: тільки у початковий період Великої війни вояки Троїстого Союзу знищили на Галичині до 36 тисяч русинської та російськомовної людинності, в тому числі – величезну кількість жінок, дітей, підлітків³¹.

Можуть запитати: “Невже, навіть після того, як на власну Голгофу зійшла така величезна кількість пересічних громадян, а Молох взаємної агресивності почав затягувати до жахливої безодні вже і немовлят, ніхто не підняв власного голосу на захист безвинних жертв?” Відповідь проста: й спроб у цьому плані дійових здійснено не було. Навпаки, ті, кому це личило хоча б за національною приналежністю, часто-густо просто штовхали жертви в прірву.

Зокрема 27 жовтня 1914 р. природний українець та шановний депутат

від краю у місцевому Сеймі Л. Цегельський оприлюднив меморандум під досить привабливою для необізнаних назвою “Правда про зраду в Східній Галичині”, де відверто назвав “усіх без виключення москвофілів ворогами народу”³². Українофіл С. Баран, говорячи тоді ж про концентраційний табір Талергоф в австрійських Альпах, підкреслював, що більшість з інтернованих до нього 4800 осіб (цифра навіть як на той час значно применшена. – *О.М.*) “перебувають там справедливо й обґрунтовано”. Коли ж жовто-блакитна газета “Діло” в грудневих того ж таки року номерах своїх почала писати “про це місце скорботи і знуцання”, багатьом навіть у стані її опонентів здалося, що ось, нарешті “за всіх пригнічених та скривджених промовлено гучне, рішуче слово”. Даремне. “Редакцію цікавили лише свої”. й, уміщуючи на шпальта підконтрольного їй видання статті “про звільнення й владою із даремних тортур наших братів”, оспівуючи динаміку цього процесу (77 осіб опинилося на свободі до 7 листопада ще 110 – до 12 грудня 1914 р., а всього 190 чол.)³³, вони тим самим однозначно заявили, що доля інших, 4600 “проклятих кацапів”, котрі продовжували скніти на “гірському аеродромі під соснами”, їх зовсім не обходить. Так само, як і безпека тих супротивників, хто ладен був за правду Божу накладати власним життям.

21 червня – 2 серпня 1915 р. в дивізійному військовому трибуналі Відня розпочався процес над членами москвофільського «Народного совета». На лаві підсудних опинилися депутати Д. Марков та В. Курилович, адвокати І. Драгомирецький і К. Чарланчакевич, кореспондент газети «Новое время» Д. Янчевецький, коваль Г. Мулькевич, селянин Т. Дьяків. Усіх їх абсолютно бездоказово визнали приналежними до керівництва “таємної організації, що мала на меті приєднати Галичину, Буковину й Північно-Західну Угорщину до Росії”, та засудили до смертної кари. Граючи у “монарше милосердя”, імператор Франц-Йосиф (1848-1916) замінив страту довічним ув’язненням³⁴. На цьому можна було б поставити крапку, однак...

Значно більше, аніж вирок того облудного юридичного зібрання, котре не вистачає слів назвати судом, автора цих рядків хвилює коментар ситуації з боку окремих “неупереджених” дослідників пізніших часів. Так, в одній з книжок, що побачила світ уже у 1999 р., чорним по білому стоїть: “Чи був то тонко розіграний політичний спектакль? Швидше всього, що так, адже потрібно було в якісь формі показати гуманізм Габсбурзької держави, котра навіть відвертим злочинцям дає шанс на виправлення”³⁵. Ось так, ні сіло, ні впало, й стоїть: ”відверті злочинці” й “прибічники російської держави” (в останньому словосполученні повністю зберігаємо орфографію автора. – *О.М.*) брали участь “у політичному спектаклі”! А з іншого боку, чому дивуватися, якщо на декількох сторінках зазначеного вельмишановного дослідника та ще й слухача Дипломатичної Академії МЗС України, замість відповідного до геополітичної ситуації тієї далекої епохи терміну «Привислинский край», знаходимо такий не зовсім зрозумілий анахронізм, як “Королівство Польське”³⁶. Втім, годі про “сторонні дрібниці” – звернемося до подальшого викладу наміченої теми.

“В северо-восточном углу Венгрии, – твердила більшість вітчизняних етнографів другої половини ХІХ ст., – по южным отрогам Карпат,

уже с давних пор живут русские той же народной ветви, что и русские галичане. С юго-западного же конца срединного Карпатского хребта, непосредственно в самой Северной Венгрии, русское население почти непосредственно упирается в исполинские утесы Татр, занимая территорию с запада на восток от границ Семиградья и Буковины”³⁷. Майже про те саме у 1915 р. писав і віденський академік Ягич: “В Прикарпатской Руси украинофильская терминология, равно как и все украинское движение, являются чуждыми растениями, извне занесенными продуктами подражания. О всеобщем употреблении имени “украинец” в данных, заселенных русинами областях Австрии не может быть и речи; даже господа, страстно желающие этого, не в состоянии утверждать обратного без риска быть изобличенными в злостных преувеличениях”³⁸. Однак всі ці концепції поважних учених завжди ігнорувалися всіма без виключення політиками, починаючи з графа Чехені, котрий у 1830 р. нехтуючи побутом 500 тисяч угро-русинів, або ж руснаків, заявив: “Русской Угорщины нет и быть не может”³⁹, і закінчуючи провінційною малярською адміністрацією воєнного періоду.

“Как только стало известно о стремительном наступлении русской армии, – констатовали автори одного з емігрантських збірників, – венгры обрушили на принадлежавшее им тогда Закарпатье шквал жесточайших репрессий. Людей грабили, сгоняли с веками насиженных мест, непокорных убивали. Повод для всех этих безобразий всегда выставлялся один и тот же: “Возможно, сюда скоро и придут русские, но живыми никто из вас их не дождется!” Сколько крови и слез местных жителей пролилось тогда, одному Богу известно!”⁴⁰.

Аналогічна ситуація спостерігалася й на теренах Буковини – “глухого, забытого цивилизацией края, откуда и вести не проникали порой в широкий мир”⁴¹. Вже у 1911-1912 рр. переслідування москвофілів тут досягло такого рівня, що, наприклад, від російських богословів, які закінчували місцеву семінарію, вимагали письмового зобов’язання наступного змісту: “Заявляю, что отрекаюсь от своей русской народности, что отныне не буду называть себя русским, лишь украинцем и только украинцем”⁴². Тим же, хто не погоджувався на подібного роду брудні “правила гри”, залишалося, не отримавши парамфій, чекати чи то голодної смерті, або ж нових, аналогічного типу, вибриків влади, котрі, до речі, не примусили себе довго чекати, “ибо там, где гремят пушки, юристы молчат”.

13 вересня 1914 р. крайовий президент Буковини Р. Меран видав “Оголошення”, чий зміст дозволяв районним комендантам “стріляти на місці всіх, хто буде запідозрений у зраді або інших ворожих для держави вчинках”⁴³. Звісна річ, під прес такої вщент “гуманної та демократичної” постанови потрапили перш за все ті, кого можна було притягти до відповідальності саме за москвофільські симпатії. Наприклад, за свідченнями адвоката Т. Галіпа, “гонвенди оголосили зрадниками багатьох тамтешніх гуцулів, відриваючи з обжитих місцин і відправляючи вглиб Угорщини під сильною вартою з лайками та побиттями дітей, жінок, згорблених сивовусих дідів”⁴⁴. У Вижиці (січень 1915 р.) австрійські жандарми вбили двох селян, навіть після того, коли один з них повідомив, що в нього вдома залишилося шестеро дітей. В одному із сіл,

неподалік від зазначеного міста, вахмістр Лакінгер, наказавши спалити цей населений пункт, повісив 41 землероба, а у Глибоці обер-лейтенант Франс “здійняв на гілляку 5-х обивателів та малого хлопчика”⁴⁵. Зустрічалися також випадки, коли роздратовані невдачами на фронті солдати спалювали будинки із зачиненими в них жінками та дітьми. А «корреспондент “Южной копейки” так описує “белый ужас”, охопивший буковинское население при известии о вторичном наступлении австрийцев. В одном из местечек 20 мадьяр ворвались в хату к одинокой старухе и на глазах у матери изнасиловали, а потом и убили ее дочерей. В соседнем доме, где проживал первейший на всю округу богатей, их сослуживцы тогда же заставили хозяина зарезать всех 4-х своих детей. Один рассказ следовал за другим, и содержание их было коротко и несложно: “Повесили. Расстреляли. Сжигали имущество просто для острастки. Насиловали русских женщин и девушек. Истязали и убивали детей”. Загалом же було замучено й вивезено до різного роду місць ув’язнення до 32 тисяч місцевих русинів⁴⁶.

Отже, ставлення посадовців Австро-Угорщини до тієї частини жителів Галичини, Буковини і Закарпаття, котрі у тій чи іншій мірі схилились до москвофільства, відзначалися рафінованою жорстокістю, котра, як правило, далеко виходила навіть за рамки вимог воєнного часу.

-
- 1 Великая Война в образах и картинах. - Под ред. И. Лазаревского. - В 14-ти выпусках. - Вып.1. - М., 1914. - С.18.
 - 2 Там само. - С.19.
 - 3 Там само. - С.19-20.
 - 4 Великая Война в образах и картинах. - Под ред. И. Лазаревского. - Вып.2. - М., 1915. - С.16.
 - 5 Там само. - С.20.
 - 6 Галергофский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпато-русским народом во время всемирной войны 1914-1917 годов. - В 4-х выпусках. - Вып.2. - Львов, 1925. - С.35.
 - 7 Там само. - С.35-36.
 - 8 Там само. - С.36-37.
 - 9 Там само. - С. 37-38.
 - 10 Там само. - С.39.
 - 11 Галергофский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпато-русским народом во время всемирной войны 1914-1917 годов. - В 4-х выпусках. - Вып.2. - С.39-40.
 - 12 Там само. - С.40.
 - 13 Малий словник історії України. - К., 1997. - С.242-243.
 - 14 Де-Витте Е.И. Австро-Венгрия и ее славянские народы. - Шамордино, 1912. - С.71-72.
 - 15 **Попик С.** Українці в Австрії 1914-1918 років. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. - К. - Чернівці, 1999. - С.33.
 - 16 Там само. - С. 37, 39.
 - 17 Там само. - С.39-40.
 - 18 Сборник документов мировой империалистической войны на русском фронте 1914-1917 гг. Маневренный период 1914. Восточно-прусская операция. - М., 1939. - С.29; **Вержховский Д.В., Ляхов В.Ф.** Первая мировая война 1914-1918гг. Военно-исторический очерк. - М., 1964. - С.74-75.
 - 19 **Попик С.** Вказ. праця. - С.85.

-
- 20 Там само. - С.85-86.
21 **Земич А.** Раздел Австрии. - Ч.1. - Паутина австрийского рабства. - К., 1914. - С.11-12.
22 **Попик С.** Вказ. праця. - С.82.
23 Там само. - С.90; **Віт Я.** Спогади з мого перебування у Перемишлі під час російської облоги 1914-1915 років. - Львів, 2003. - С.41.
24 **Віт Я.** Вказ. праця. - С.42.
25 Там само. - С.12.
26 Там само. - С.21.
27 Там само. - С.12-13. 20.
28 **Попик С.** Вказ. праця. - С.90.
29 ЦДІАК України. - Ф.365. - Оп.1. - Спр.186. - Арк. 6-6 зв.
30 Там само. - Спр. 186. - арк.7-7 зв.
31 **Віт Я.** Вказ. праця. - С.17.
32 **Попик С.** Вказ. праця. - С.90.
33 Там само. - С.88.
34 Там само. - С. 87.
35 Там само. - С.96.
36 Там само. - С.97.
37 Там само. - С.109.
38 **Де-Витте Е.И.** Вказ. праця. - С.54-55.
39 **Бутенко И.** Что должен знать каждый об украинцах. - Мюнхен, 1948 - С.14.
40 **Де-Витте Е.И.** Вказ. праця. - С.71-72.
41 Русское Закарпатье: вчера, сегодня, завтра. - Белград, 1936. - С.42-43.
42 **Ульянов Н.И.** Происхождение украинского сепаратизма. - М., 1996. - С.204.
43 **Щеголев С.Н.** Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. - К., 1912. - С.477.
44 **Попик С.** Вказ. праця. - С. 91.
45 Там само. - С.90.
46 Там само. - С. 91.

